

O povijesti duhana u Hercegovini do kraja Prvoga svjetskoga rata

Marija Naletilić
Široki Brijeg

Duhan je u Europu, kako je dobro poznato, stigao iz Amerike. Kolumbo je 13. 10. 1492. godine u svoj dnevnik zapisao da urođenici puše nekakvo lišće te da je i on dobio takvo lišće na poklon. Prvi europski pušači i jesu bili Kolumbovi mornari koji su donijeli duhan u Španjolsku. Za etimologiju latinskog naziva duhana (*Nicotiana tabacum*) zaslužni su jedan diplomata i jedan toponim. Diplomata je Jean Nicot, francuski izaslanik u Portugalu, koji je duhan donio na dvor Katarine Medici hvaleći ga kao čudotvoran lijek. Toponim je otok Tobago (makar neki tvrde da se radi o pokrajini Tabaco na Haitiju, a ima i onih koji ovaj termin dovode u vezu s domorodačkim izrazom za lulu). Duhan se kod Grka i Arapa naziva „tutun“, a u Perziji „tanbaku“, po tome se trgovci duhanom nazivaju tutundžije. Sam termin *duhan* je turcizam, a Turcima je arabizam. Na arapskom, naime, *duhan* je para, dim. Turci na područje Bosne i Hercegovine nisu, naravno, donijeli samo riječ, nego i naviku pušenja.

No, ako se izuzme opojno djelovanje na pušače, duhan kod ostalog dijela populacije nije bio primljen s previše simpatija, te je u Europi pušenje od samih početaka uz zadovoljstvo bilo povezano i s opasnostima. Prva poznata žrtva duhana bio je Kolumbov mornar Rodrigo de Heres. Po povratku sa ekspedicije na Kubu, pušio je u svom rodnom mjestu. Njegovi sugrađani su ga optužili da je pod Vražijom vlašću jer mu iz usta i nosa izlazi dim. Predali su Rodriga inkviziciji i otada mu se gubi svaki trag¹. Reakcija na pušenje postepeno se širila, tako da dolazi i do primje-

ne kaznenih mjera.² Crkva je pušenje proglasila „đavolskim poslom“, a mnogi vladari su zakonskim putem strogo kažnjavali pušače. Engleski kralj Jakov I pisao je o štetnom djelovanju duhana i zabranio pušenje. Sultan Murat IV kažnjavao je pušače smrtnom kaznom, a perzijski šah Abas rezanjem usana i nosa.

Katib Čelebi navodi da se u Osmanskoj državi duhan prvi put pojavio 1601. godine, a prema poznatom turskom historičaru Ahmedu Refiku, u Istanbulu je počeo da se puši 1606. godine, u prvo vrijeme kao lijek protiv nekih bolesti, a kasnije iz čistog zadovoljstva uz kavu i po kavama. Pijenjem kave i pušenjem duhana stvoreni su novi običaji, a otvaranjem kavana nova sastajališta koja su počela igrati krupnu ulogu u društvenom životu.³ Sultan Murat IV. (1623.-1640.), u vrijeme anarhije u carstvu, poslije jednog požara 1633. od koga je izgorjela petina Istanbula, izdao je ferman kojim se zabranjuje pijenje kave i pušenje duhana. Naredio je zatvaranje kavana, a oni koji nastave prodavati kavu da se najstrože kazne pa čak i ubiju. Ni ova naredba nije iskorijenila stvorene navike, već se pušenje i dalje sve više širilo. Nešto kasnije kavane se ponovo otvaraju i zatvaraju. Slično se događalo i u Europi,⁴ gdje već početkom XVII. st. (1626.) postoji diferencijacija varijeteta duhana.⁵ Sve tadašnje forme duhana grupirane su u tri skupine i to: *Tabacum maius latifolium*, *Tabacum maius angustifolium* i *Tabacum minus*.

¹ Sveti dim, <http://www.bhdani.com/arhiva/210/121003.shtml> 4.1.2011, 5. 1. 2011.

² Kapor 1953,11.

³ Krstić 1974, 72.

⁴ Ibid. 73.

⁵ Odić 1980, 7.

Točan datum pojave duhana u Hercegovini nije poznat, mada se zna da je pušenje kao običaj ovdje postojalo već sredinom XVII. st. Također postoje podaci da se duhan u Hercegovini sijao za vrijeme Ali-paše Rizvanbegovića (1833.-1851.), kao i maslina, smokva, dud, pamuk i riža.⁶ „On je narodu davao primjer i silio ga da proširuje kulturu duvana“.⁷

Mnogi istraživači nastojali su precizirati kada i odakle je doneseno sjeme duhana na područje gdje se uzgajao hercegovački duhan. Većina njih, kao što su A. Kapor, M. Odić i S. Jelčić, slažu se da je duhan unesen u ove krajeve početkom XVII. st.⁸

Kapor je utvrdio u ispravama dubrovačkog Historijskog arhiva da se prvi put spominje krijumčarenje duhana iz Hercegovine 1676. godine. Na osnovu toga zaključuje da je već sredinom XVII. st. u Hercegovini postojala proizvodnja duhana. Iz istih izvora Kapor je utvrdio da se duhan krajem XVII. i početkom XVIII. st. sve više uvezio u Dubrovnik iz svog kopnenog zaleđa i da nema više dokaza o prekomorskom uvozu duhana u Dubrovnik.⁹

Ima podataka da je sredinom XVIII. st. već postojala proizvodnja duhana u nekim krajevima Hercegovine u najbližem susjedstvu Dubrovačke republike (Trebinje).¹⁰ Od tada je proizvodnja duhana u stalnom usponu. Zbog Dubrovačke republike koja se nalazila u susjedstvu i s ovim krajem je bila povezana trgovinom, može se pretpostaviti, da je duhansko sjeme doneseno u Hercegovinu s nekog od trgovačkih putovanja dubrovačkih pomoraca i to prvo u Trebinje. Naziv za duhan u Dalmaciji i Dubrovniku isključivo je „tabak-tabacco“, što bi trebalo označavati da je na to područje stigao sa zapada.¹¹

U svojim istraživanjima C. Preissecker¹² je ustanovio da je sjeme duhana uneseno preko

⁶ Ibid. str. 88.

⁷ Mandić 1937.

⁸ Jelčić 1983, 21.

⁹ Kapor 1953, 11. O porijeklu duhana u Hercegovini vidi Peez 2002, 81.

¹⁰ Jelčić 1983, 22.

¹¹ Kapor 1953, 11.

¹² Carl Preissecker jedan je od prvih začetnika oglednog i znanstveno-istraživačkog rada na području Dalmacije, ali je predmet njegovih ispitivanja od 1899. godine bio duhan hercegovačkog tipa. Nakon križanja duhana hercegovačkog i dalmatinskog porijekla s makedonskim, preporučuje duhan s malim listom. Bio je znanstvenik koji je svoje radove objav-

Mletačke republike i da se duhan prenosio od obale dolinom Neretve do Ljubuškog. Na osnovu toga pretpostavlja da je Bosna, a naročito Hercegovina, bila najstarije nasadno područje u europskoj Turskoj.¹³ Ta je sorta mogla biti i Puerto Rico Tabak, o kojoj piše talijanski filogenetičar Anastasia¹⁴ „... biljka ne velikih dimenzija, uvučene cvasti... Lišće je široko sa bazom proširenom, rijetko stiješnjenom, a pri zrenju se opušta prema tlu. Daje fini proizvod, tanak, lagan i slatkog okusa. Čini nam se da od ove sorte potječe Hercegovina.“¹⁵ Svi tadašnji centri proizvodnje dolaze u obzir kao mogući izvori sjemena za ovo područje. Unošenje sjemena moglo je biti izvršeno direktno iz Amerike, kao i iz novijih centara proizvodnje u Europi.

Kvalitet sjemena je svakako bitan preduvjet za uzgoj dobre sorte duhana. No prepoznatljiva specifičnost i kvalitet hercegovačkog duhana formirala se i razvila na lokalnom tlu i pod jakim utjecajem ekološke sredine. Zbog dugog vremenskog razdoblja uzgoja duhana na ovim prostorima, možemo pretpostaviti da je dolazilo i do prirodnih selekcija različitih unesenih sorti. Najviše se proširila ona sorta koja se najbolje prilagodila na ovom području. „Hercegovac“ treba svrstati u grupu orijentalnih cigaretnih duhana, s tim što je krupnolisnog karaktera i specifičnih kvalitativnih svojstava. Proizvodnja je ograničena samo na područje Hercegovine.

Izvoz duhana bio je uglavnom usmjeren prema sjeveru, tj. prema zemljama Austro-Ugarske Monarhije. Pušački pribor čibuk (kamiš) i lula doneseni su kao i duhan. Zadnji čibukčija u Mostaru zvao se Omeraga Sarač, a radio je pred Prvi svjetski rat. Lule za čibuk i nargile pravile su luledžije u Sarajevu. Pored duhana i burmuta tražila se u manjoj mjeri i tumbečija (vrsta duhana koja uspijeva u Perziji), a pušilo se na nargilu.¹⁶ Cigar-papir upotrebljavao se koju godinu prije uspostave austrougarske uprave. Cigareta kao oblik potrošnje duhana pojavila se, kako je poznato početkom XIX st. Nakon promijenjenih političko-ekonomskih uvjeta, potrebe za duhanom „Hercegovcem“ se povećavaju.

Iživao u časopisu *Fachliche Mitteilungen* čiji je bio urednik. Vidi: Istraživačko razvojni institut Mostar 1983, 13.

¹³ Odić 1980, 7.

¹⁴ Citirano prema Odiću, ibid 10.

¹⁵ Ibid. 8.

¹⁶ Kurtović 1997, 104.

Prema uspomenama fra Luke Begića (1841.-1935.) od pol. XIX. st. svaka je kuća u Hercegovini sadila duhan bar za svoje potrebe. U većoj količini i za izvoz sadili su duhan u Brotnju, u Bekiji (Ljubuški) i oko Trebinja. Obrada je bila primitivna i nije bilo nikakve kontrole nad proizvodnjom duhana. Tko je htio trgovati morao je imati dozvolu od vlasti i platiti stalnu taksu.¹⁷ Duhan se po oki prodavao za 10-12 groša.¹⁸ Osmanska vlast je u proizvodnji duhana našla dobar izvor prihoda, te dolazi do stalnog povećanja poreza. Godine 1862. porez je povećan na 6 groša za jednu oku, što je izazvalo nezadovoljstvo stanovništva jer je porez do tada bio 2,5 do 3 groša na oku. Za naredne 4 godine taksa na duhan povećana je na 12 groša za oku. Do 1868. duhan se mogao saditi na bilo kojem mjestu, a te godine bilo je zabranjeno njegovo kultiviranje u gradskim naseljima. Oko 1866. godine u Hercegovini se proizvodilo približno 150.000 oka duhana. U Mostaru je prodavan po cijeni od 1 rublje srebra (oko 17 pjastera).¹⁹ Prve precizne podatke o količinama proizvedenog duhana u Hercegovini zabilježio je J. Krukl za 1870. godinu.²⁰ Te godine je proizvodnja duhana bila uglavnom koncentrirana uz hercegovačko-dalmatinsku granicu. Najviše je proizvedeno na području Ljubuškog (140.000 kg) a najmanje na području Foče (30.000 kg) koja je u sastavu Hercegovine do 1880. godine.²¹

Bosna i Hercegovina je 1878. godine ušla u sastav Habsburške Monarhije. Uprava nad Bosnom i Hercegovinom prenesena je 26. 2. 1879. godine na zajedničkoga ministra financija, koji je osnovao poseban biro za poslove Bosne i Hercegovine.²² Naglašeno je da upravu treba voditi tako da pokriva troškove vlastitim prihodima, a ako to ne bude moguće odmah u cijelosti, potrebna sredstva za pokriće troškova administracije utvrdit će se zakonom, a zajedničke poslove

¹⁷ Alilović 1976, 9.

¹⁸ 1 oka = 1 kg. 1 groš = 10 krajcara; 10-15 pjastera = 90 novčića = 1 fl. 35 krajcara austrijske vrijednosti; 1 gulden = 1 florin = 2 krune, vidi Peez 2002, 81, 103 i 106.

¹⁹ Tepić 1979, 23.

²⁰ Duvanski institut Mostar, 10.

²¹ Trebinje: 2.400 bečkih centi, odnosno 120.000 kg (1 cent = 50 kg); Stolac i Ljubinje 1.700 bečkih centi / 85.000 kg; Mostar i donja Neretva: 2.500 bečkih centi / 125.000 kg; Ljubuški: 2.800 bečkih centi / 140.000 kg; Foča i gornja Neretva: 600 bečkih centi / 30.000 kg. Ukupno: 10.000 bečkih centi / 500.000 kg. Vidi: Duvanski institut Mostar, 10.

²² Juzbašić 2002, 28.

u sporazumu s vladama oba dijela Monarhije. Potrebna sredstva za investicije moraju se odobriti na osnovu suglasnih zakona koji su doneseni u oba dijela Monarhije. Na isti način trebalo je utvrditi načela po kojima će se regulirati carinske institucije, indirektni porezi koji se u oba djela Monarhije upravljaju po jednakim zakonima...²³ Temelji razvoja nove monopolske proizvodnje u Bosni i Hercegovini dati su raznim prelaznim naredbama i osnovnim propisima početkom 1880. godine, zatim monopolskim redom (monopolski zakon).²⁴

Paralelnim austrijskim i ugarskim zakonom iz god. 1880. okupirane zemlje bile su upućene na vlastita financijska sredstva. Iz njih su se morali pokrivati troškovi redovite uprave, a samo za izvanredne izdatke, kao i za trajne investicije, mogli su tražiti pomoć od carevine. Kallay je morao godinama uvjeravati Delegaciju kako bosanski budžet počiva na potpuno realnim osnovama pa prema tome nema bojazni da bi carevina morala išta pridonositi za troškove redovite uprave ovih zemalja. Postavio je kao osnovni budžetski princip da preliminarij rashoda uvijek bude niži od predviđenih prihoda i toga se strogo držao, ma koliko je smatrao da bi bilo bolje upustiti sve u deficit, ako bi se time ubrzao razvoj Bosne i Hercegovine.²⁵

Na svaki način su time vlastite financijske mogućnosti Bosne i Hercegovine postale centralno pitanje bosanske politike. Obaveza samoizdržavanja značila je utoliko veće opterećenje, jer su nova, moderna uprava i ulazak u novu, privredno i socijalno razvijeniju okolinu iziskivali velika sredstva, svakako kudikamo veća nego u ranije, tursko doba. G. Von Plenker²⁶ je brojčano dokazao da je tadašnji budžet u visini od 6-7 milijuna forinti maksimum onoga što zemlje mogu snositi, da je i u toj visini u razdoblju 1880.-1882. bio već nepokriven konačno, da se s tim novčanim sredstvima samo može plaćati upravni aparat.²⁷

G. von Plenkeru do kraja 1893. godine nije uspjelo podvrći kontroli financijsko poslovanje upravno-političkih organa i crne fondove kotareva i okruga, u koje su se slijevale svote namije-

²³ Juzbašić 2002, 33.

²⁴ Kapor 1953, 25.

²⁵ Hauptmann 1968/69, 512.

²⁶ Georg von Plenker bio je ravnatelj financija bosanskohercegovačke Zemaljske vlade. Vidi Ibid. 511.

²⁷ Ibid. 513.

Sl. 1. Izgled kutija cigareta bosanskohercegovačke duhanske režije (ABH, ZPO, zbirka poklona i otkupa, 818)

njene poreskim uredima, nije mogao niti podvrći svojoj kontroli, niti likvidirati.²⁸ U Bosni i Hercegovini sva težina poreza padala je na poljoprivredu i stočarstvo.²⁹ Godine 1910. u Bosni i Hercegovini 87,91% stanovništva živi od poljoprivrede.³⁰

Selo se nije dovoljno brzo razvijalo, a sa stanovništa zemaljskih financija to znači da glavni prihodi nisu proisticali iz direktnih poreza, nego jedino iz grupe indirektnih. Grupa indirektnih poreza (monopoli, trošarine, takse) predstavlja, naprotiv najveći prihod zemaljskih financija, a taj stalno raste. Najveći prihod predstavljaju monopoli, koji ne dolaze u zemaljski budžet na osnovu međusobnog obračuna s Monarhijom, nego zahvaljujući razvitku domaćih proizvodnih kapaciteta. U prvom redu to je duhan, a od 1885. godine i sol.³¹ Monopoli soli i duhana predstavljalo je prihvaćen način neizravnog oporezivanja. Monopoli su pomogli unapređenju ekonomije i pridonijeli industrijalizaciji Bosne i Hercegovine. Oba monopola su regulirana raznoliko i povećavala su postojeću proizvodnju i potrošnju soli i duhana i oba su kreirala industriju koja obrađuje te sirovine u zemlji. Tako se povećao broj ljudi koji je zarađivao i živio od proizvodnje soli i duhana, stvaraju se nova radna mjesta u pogonima. Duhan je bio centriran u Hercegovini. U dolini Neretve nalazila se najsiromašnija pokrajina u kojoj stanovništvo nije imalo novca od duhana, iako se i ranije na tom području duhan sadio. S novom kvalitetom duhana povećan je i broj sadilaca duhana, kao i površine zasađenoga duhana.³² Sadnja duhana poboljšala je kupovnu moć Hercegovine. Tvornice duhana u Sarajevu, Mostaru, Banja Luci i Travniku upošljavale su 1733 radnika i to većinom žena.³³

Organizirana i masovna proizvodnja duhana otpočinje u austrougarskom razdoblju, od 1878. do 1918. godine. U tom dobu je duhan postao glavna kultura u Hercegovini zauzimajući posebno mjesto u privrednom razvoju. Duhan kao jedan od najvažnijih proizvoda postaje sve značajniji ne samo za razvoj Hercegovine u kojoj većina stanovnika i živi od uzgoja i prerade ove kulture, nego i za privredu i ekonomski razvoj cijele Bo-

sne i Hercegovine. Otvaranjem tvornice za preradu duhana u Mostaru uvjetovane su promjene u društvenoj strukturi stanovništva. Stvara se radnička klasa kao nova politička snaga, kako se to pokazalo u generalnom štrajku 1906. godine. U okviru agrarnog gospodarstva odvijaju se procesi koji su trebali naznačiti raskid s ostatcima feudalizma. Selo je opterećeno i dolaskom kapitalizma. U potrazi za boljom egzistencijom jedan dio odlazi u grad čime se mijenja struktura stanovništva. Nakon okupacije dolazi do doseljavanja stranaca različitih zanimanja, kao i iseljavanje muslimanskog stanovništva u Osmansko carstvo.

Otvaranjem svjetovnih osnovnih i srednjih škola povećava se broj pismenih ljudi u odnosu na ranije razdoblje. Zadržano je staro osmansko pravo kada je u pitanju agrar i desetina je najveće opterećenje seoskog stanovništva koje plaća još osam vrsta poreza sve do 1906. godine. Ovo područje postalo je dio Monarhije još od 1878. godine, a to je samo potvrđeno i zvanično 1908. godine, a u stvarnosti se ništa ne mijenja, posebno u odnosu na privredu i ekonomiju.

Već 1881. godine osnovano je uzorno polje u Mostaru. Takve ustanove demonstrativnog karaktera trebale su prerasti u napredne proizvodne pogone. Upotrebljavaju se u pokusne svrhe, ali su postale suvišne i nepotrebne pa se ukidaju pred Prvi svjetski rat. Bosanskohercegovačka režijska nakon osnivanja imala je samo dvojicu ljudi s poljoprivrednom naobrazbom. Uzorna imanja u Hercegovini bila su 2-6 ha. Ta imanja izvršila su ulogu neposrednog proizvođača. Nedostajala je znanstvena centralna ustanova koja bi uz znanstveni rad uklopila terenski rad. Ove terenske ustanove bile su osuđene na propast zbog nedostatka stručnog kadra.³⁴

Područje koje osobito odgovara za uzgoj duhana nalazilo se u dolini kotareva Trebinja i Ljubuškoga. Duhan se još uzgajao u kotarevima Mostar, Stolac, Ljubinje i Trebinje.³⁵ Područje Hercegovine izabrano je za uzgoj duhana zbog povoljnih klimatskih uvjeta, koji utječu na kvalitetu hercegovačkog duhana. Na području Hercegovine u doba austrougarske uprave uzgajaju se vrste duhana: ravnjak, virginia bright (svijetla), tanče, grljevac i mreško.³⁶

²⁸ Ibid. 514.

²⁹ Ibid. 516.

³⁰ Hauptmann 1987, 118.

³¹ Ibid. 129.

³² Sugar 1963, 88.

³³ Ibid. 89.

³⁴ Kapor 1953, 10.

³⁵ Odić 1980, 153.

³⁶ FDS 1995, 14.

Sl. 2. Zaposleni u tvornici duhana u Mostaru 1890. godine (Peez 2002, 57)

Zanimljivo je napomenuti da o visokom kvalitetu duhana u Hercegovini svjedoče i nagrade krajem XIX. stoljeća u raznim europskim centrima kao što su nagrada u Budimpešti 1896., u Bruxellesu 1897., u Beču 1898. i Parizu 1900. godine.³⁷ Bosanskohercegovački paviljoni na izložbama u navedenim gradovima bili su pravo otkriće za veliki broj posjetitelja, koji su na jednom mjestu dobili priliku da se upoznaju s prošlošću, tradicijom, privredom i kulturom Bosne i Hercegovine. Za Austro-Ugarsku Monarhiju one su predstavljale upoznavanje svijeta s njenom „misijom“ širenja europske kulture i načina života u Bosni i Hercegovini.³⁸

Uzgoj duhana promijenio je način života Hercegovaca koji napuštaju stočarstvo i sve se više bave poljodjelstvom. Duhan je zahtijevao težak i mukotrpan rad cijele obitelji tijekom cijele godine. Izmučeni ovim teškim radom seljaci ipak nisu dobivali zasluženu nagradu, jer su jedva preživljavali na kršu i žarkom hercegovačkom suncu. Škrta zemlja nije im nudila velike mogućnosti za zaradu. Godišnje im je trebalo 200 kruna za preživljavanje, a cijena duhana mijenjala se u

odnosu na kvalitetu i klasu duhana. U Ljubuškom 1913. godine sadioci su dobivali za 1 kilogram duhana 1 krunu i 20 helera.

Prateći cijene duhana do Prvog svjetskog rata možemo zaključiti da dolazi do stalnog porasta otkupnih cijena duhana, kao i do poboljšanja kvalitete. Novi monopolski propisi povećali su prodajne cijene u odnosu na ranije razdoblje, kao i porez na duhan, što je dovedeno u sklad sa cijenama sličnih vrsta u Monarhiji.

Za vrijeme austrougarske uprave u Hercegovini uloženi su značajni naponi u cilju poboljšanja nivoa uzgoja duhana i usavršavanja otkupnih normi. Ostvarena je visoka kvaliteta sirovine i ujednačene su potrebe potrošnje i izvoza. Cijelu godinu Hercegovci su očekivali vagu, a od njene zarade ovisilo je podmirivanje dugova koji su se nakupljali tijekom godine. Većinom su bili razočarani cijenom duhana koju određuje kupac, a to je Direkcija za duhanska regiju. To potvrđuje da je duhan bio monopolska biljka i da nikada oni koji su ga proizvodili nisu bili njegovi apsolutni vlasnici.³⁹ Iako je Bosna i Hercegovina imala

³⁷ Kapor 1953, 17-27.

³⁸ Leka / Čusto 2004, 149-150.

³⁹ Alilović 1976, 105.

DUHANSKA STANICA	KRAJEM 1895. RADILI SU					Ukupno
	Kontrolor	Radnici		Djeca ispod 14 godina		
		Muški	Ženske	Dječaci	Djevojke	
Broj						
Tvornica duhana Mostar	8	124	326	–	22	480
Ljubuški	8	64	250	–	–	322
Stolac	2	89	113	7	43	254
Duhanska otkupna stanica	4	61	65	5	7	142
Čapljina	4	69	92	–	17	183
Ljubinja	2	23	27	–	–	52
Ukupno	28	436	873	12	89	1432

Tab. 1. Broj uposlenih radnika u Tvornici duhana u Mostaru i otkupnim stanicama 1895. (Österreichisches Staatsarchiv Abteilung Finanzarchiv, Wien, Allgemeine Abteilung des k. k. Finanzministeriums, V. Sektion-Monopol, Tabellen zur Statistik der bosnisch-herzegowinischen Tabak-Regie 1895.)

poseban status, uprava i gospodarstvo su bili usko povezani s Monarhijom.⁴⁰ U smislu nagodbenih zakona utvrđena je jedinstvena, odnosno obostrano dogovorena primjena onih mjera koje su veoma bitne za funkcioniranje gospodarskih procesa u jedinstvenom carinskom području (zajednička valuta, indirektni porezi, monopol na duhan i sol).⁴¹

Duhanski uredi preuzimaju duhan koji ide na daljnju obradu. Uredi su osnovani u Mostaru, Ljubuškom, Trebinju, Stocu, Čapljini, Ljubinju i Širokom Brijegu. Za razliku od ranijih istraživanja, a na osnovu arhivske građe, utvrdili smo da su prvi upisani radnici duhana iz 1895. godine, a među njima je bilo kontrolora, radnika (muški i ženski) i djece ispod 14 godina (dječaci i djevojke). U Tvornici duhana u Mostaru 1895. godine radilo je 480 radnika, u otkupnoj stanici u Ljubuškom radilo je 322 radnika, u Stocu 254, u Trebinju 142, u Čapljini 183 i u Ljubinju 52 radnika (vidi Tabelu 1 u prilogu).⁴² U otkupnim uredima radile su žene sa sela koje je narod nazvao vagačicama, razvrstavale su i sređivale otkupljeni duhan, a njihov rad bio je sezonski.⁴³

Krijumčarenje ili šverc duhanom bili su prisutni na području Hercegovine, što je posebno

uočljivo za vrijeme Prvog svjetskog rata. Krijumčarilo se zbog potrebe za hranom kada nestane sredstava, a krijumčareni duhan bio je deset puta skuplji od onoga na vagi.⁴⁴ Duhan je ubrzo osvojio svijet. „Ima siromaha, koji će radije gladovati, nego ostati bez duvana. Pa i žene su počele naročito otkako je nastao ovaj svjetski rat, pušiti upravo strasno... Duvan se danas prodaje po skupe novce, a pri tome je ograničena za pušenje pojedinaca dnevna količina cigareta i duvana.“⁴⁵ (Sl. 1).

Otvaranjem Tvornice duhana u Mostaru porred žena upošljava se i veliki broj djece što se može vidjeti na fotografiji uposlenika Tvornice koja datira iz 1890. godine. (Sl. 2)⁴⁶ Tvornica je izrađivala samo hercegovački duhan od kojih najbolje vrste uspijevaju kod Trebinja i u kotaru Ljubuški (kod Šume i Vitine).⁴⁷ Stručna radna snaga je dolazila iz razvijenijih krajeva Austro-Ugarske Monarhije.⁴⁸ Dolazilo je do iscrpljivanja radnika zbog napornog fizičkog rada u neprikladnim prostorijama i uz slabu plaću, zato su oboljevali od raznih poremećaja hranjenja i zaraznih bolesti.

Radnici Tvornice duhana u Mostaru su zbog toga išli u štrajk 1906. godine, nakon čega dobivaju povećanje plaća za 20 helera dnevno, skraćenje radnog vremena na 8 sati i otkazni rok od 14 da-

⁴⁰ Wessely 1973, 532-533.

⁴¹ Paulinyi 1973, 583.

⁴² Österreichisches Staatsarchiv Abteilung Finanzarchiv, Wien, Allgemeine Abteilung des k. k. Finanzministeriums, V. Sektion-Monopol, *Tabellen zur Statistik der bosnisch-herzegowinischen Tabak-Regie 1895.*, (Detaljnije pogledati Tab. 1), i Hadžibegović 1980, 137.

⁴³ Alilović 1976, 117.

⁴⁴ Gujić 1935, 133.

⁴⁵ Sarajevski list (1918), br. 11.

⁴⁶ Peez 2002, 57.

⁴⁷ Peez 2002, 56.

⁴⁸ Hadžiomerović 1974, 8.

na.⁴⁹ Godina 1908. obilježena je demonstracija radnika Tvornice duhana u Mostaru i to zbog odluke uprave da smanji proizvodnju, što bi izazvalo smanjenje broja radnih dana i manju zaradu. U ovom demonstracijama došlo je do izgreda i obračuna s policijom, pa je zatvoreno nekoliko radnica čija je krivnja upisana u prijave.⁵⁰ Nakon ovih aktivnosti pojačano je političko djelovanje radnika, povećavao se broj sindikalnih članova. Osniva se bolesnička kasa u Mostaru. Možemo zaključiti da je uvođenje strojeva trebalo dovesti do boljih uvjeta rada, a oni su doveli do otpuštanja radnika.⁵¹

Ratno razdoblje dovelo je do progona i zatvaranja radnika. Muškarci su mobilizirani u vojsku pa se sve više upotrebljava u industriji ženska i dječja radna snaga. Život radnika postajao je sve teži i zbog velikog povećanja cijena. Zbog toga se šverc (krijumčarenje) duhanom sve više proširio po Hercegovini. Tome je pogodovala okolnost što se sve više putovalo. Za vrijeme rata proizvodnja duhana se smanjuje, a potražnja povećava. Duhana je zbog toga bio skup. Prvo povećanje otkupnih cijena duhana dolazi 1917. godine,⁵² a pravo povećanje uslijedilo je tek 1918. godine kada se povećavaju otkupne cijene duhana.⁵³

Uz rat i pomanjkanje radne snage Hercegovinu je pogodila i suša 1917. godine, kojoj se priključuje rekvizicija žita, mesa, poskupljenje životnih namirnica i nedostatak novca. Zbog toga je na ovom području 1917. i 1918. godine zavladao glad.⁵⁴

Zaključak

U razdoblju od prve pojave duhana u Hercegovini u XVII stoljeću, pa sve do 1880. godine na ovom području nije postojala organizirana proizvodnja ove opojne biljke, ali su postojali pojedinačni slučajevi uzgoja. Pušenje duhana se i ovdje, kao i u ostalim dijelovima Turskog carstva, nezadrživo širilo, pa ni smrtne kazne nisu uspjele iskorijeniti ovu naviku.

⁴⁹ Ibid, 25.

⁵⁰ AH Mostar, ZV, br. 1139/1908., *Prijava stražara Žagara Bosansko-Hercegovačkoj državnoj straži sigurnosti u Mostaru*, 27. 8. 1908.

⁵¹ Hadžiomerović 1974, 39-40.

⁵² *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu* 1917.

⁵³ *Glasnik zakona i naredbi za BiH* 1918.

⁵⁴ Nikić 1995, 17.

Od početka austrougarske okupacije glavni cilj nove vlasti bio je iskoristiti prirodna bogatstva ovoga područja i ostvariti što veću zaradu. Tvornica duhana u Mostaru izgrađena je 1880. godine, a uz to su po cijelom području Hercegovine organizirani uredi za otkup duhana.

O visokom kvalitetu hercegovačkog duhana svjedoče nagrade krajem XIX stoljeća na izložbama po europskim centrima (Budimpešta 1896., Brisel 1897., Beč 1898. i Pariz 1900.).

Sistematski uzgoj duhana u znatnoj mjeri je promijenio način života ljudi u Hercegovini jer, zahvaljujući mogućnosti veće zarade, stanovništvo u sve većem broju napušta stočarstvo i prelazi na poljodjelstvo. Prvi put hercegovačke žene nalaze posao u otkupnim uredima i u Tvornici duhana u Mostaru, a dolazi i do eksploatacije dječje radne snage za opsluživanje strojeva.

Summary

On the history of tobacco in Herzegovina until the end of the First World War

From the first appearance of tobacco in Herzegovina in the seventeenth century, to the 1880, there was no organized production of this plant in this area, but just individual cases of breeding. Tobacco smoking was expanding rapidly here like in the other parts of the Ottoman Empire, even the death penalties have failed to eradicate this habit.

Since the beginning of the Austro-Hungarian occupation, the main task of the new government was to take advantage of the natural resources of this area and make it more profitable. In 1880 Tobacco Factory of Mostar was founded, and all over the region of Herzegovina were organized offices for purchasing tobacco.

The high quality of tobacco from Herzegovina testified prizes at the end of the nineteenth century, at the exhibitions in different European centers (Amsterdam 1896, Brussels 1897, Vienna 1898 and Paris 1900).

The systematic cultivation of tobacco has significantly changed the lifestyle of people in Herzegovina. Possibility of higher earnings influenced that growing number of population have abandoned animal husbandry and started agriculture.

For the first time Herzegovinian women are getting jobs in purchasing offices and in Tobacco Factory of Mostar, and it comes to exploitation of child labor in machine service.

Bibliografija

Izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (AHB) Sarajevo, Duhanska direkcija – statistička tabela, 1895-1914/15. Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1917, Sarajevo 1918. Glasnik zakona i naredbi za BiH 1918, Sarajevo 1919. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBH), prez. Arhiva, 1880-1916. Österreichisches Staatsarchiv Abteilung Finanzarchiv, Wien, Allgemeine Abteilung des k. k. Finanzministeriums, V. Sektion-Monopol, Tabellen zur Statistik der bosn. Herc. Tabak-Regie 1895-1914. godine (Tabele za statistiku otkupa duhana u BiH)

Literatura

Alilović, I. 1976, Duhan i život naroda u Hercegovini, Zagreb 1976.
Kapor, A. 1953, Proizvodnja duhana u Bosni i Hercegovini od prvih početaka do 1943., Mostar 1953. Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band I, Die wirtschaftliche Entwicklung, Wien 1973. Duvanski institut Mostar, Duhan u Bosni i Hercegovini od 1880. do 1979. godine, Mostar 1980. *Hadžibegović, I.* 1980, Postanak radničke klase u BiH i njen razvoj do 1914, Sarajevo 1980. *Hadžimerović, O.* 1974, Historijski razvoj Tvornice duhana Mostar (1880-1941), Mostar 1974. (rukopis) FDS, Hronika 115 godina FDS, Sarajevo 1995. *Gujić, K.* 1935, Duhansko pitanje i pitanje krijumčarstva duhana u Hercegovini, Zagreb 1935. *Hauptmann, F.* 1987, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine, u: Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II, knjiga 18, Sarajevo 1987. *Hauptmann, F.* 1969, Memorandum šefa finansijskog odjeljenja bosanskohercegovačke vlade Plenkerera, o finansijskoj problematici Bosne i Hercegovine

u prvim godinama austrougarske okupacije, u: Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, VIII/IX, 1968/1969, Sarajevo 1969. Istraživačko razvojni institut Mostar, 30 godina rada duvanskog instituta u Mostaru, 55 godina duvanske ogledne službe u Hercegovini, Mostar 1983. *Jelčić, S.* 1983, Ekonomika proizvodnje duhana u Hercegovini, Mostar 1983. *Juzbašić, Dž.* 2002, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, Sarajevo 2002. *Krstić, N.* 1974, Rasprava o kafi, duvanu i pićima, (Prevodi Muhameda Pruščanina), u: Prilozi orijentalnoga instituta u Sarajevu, br. XX-XXI, Sarajevo 1974. *Kurtović, J.* 1997, Sveta i pogubna biljka, Most, br. 99 (10), Mostar 1997. *Leka, A. / Čusto, A.* 2004, Jedan novi svijet – Bosna i Hercegovina na međunarodnim izložbama, u: Znakovi vremena, 22/23, Sarajevo 2004. *Mandić, D.* 1937, Hercegovački duhan, u: Glasnik jugoslavenskog profesorskog društva, knjiga 17, VII-VIII, Beograd 1937. *Nikić, A.* 1995, Godine gladi, Mostar-Veljaci 1995. *Odić, M.* 2002, Prilog poznavanju hercegovačkog tipa duhana, Beograd 1980. *Paulinyi, A.* 1973, Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarin, in: Die Habsburgermonarchie 1848-1918., Band I, Die Wirtschaftspolitik Entwicklung, Herausgeben von Alois Brusatti, Wien 1973. *Peez, C.* 2002, Mostar i njegova kultura: slika jednog grada u Hercegovini, (preveo Mirosla Loose), Mostar 2002. Povijest hrane i prehrane, <http://nutricionizam.com>, 16. 1. 2011. Sarajevski list, Sarajevo 1918. *Sugar, P. F.* 1963, Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878-1918, University of Washington Press, Washington DC 1963. Sveti dim, <http://www.bhdani.com/arhiva/210/121003.shtml> 4.1.2011. *Tepić, I.* 1979, Trgovina Bosne i Hercegovine od 1856. do 1875. godine, (rukopis magistarskog rada odbranjenog u Beogradu 1979. godine) *Wessely, K.* 1973, Die wirtschaftliche Entwicklung von Bosnien-Herzegovina in: Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band I, Die wirtschaftliche Entwicklung, Herausgeben von Alois Brusatti, Wien 1973.